

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ELLİPSİSİN FUNKSIONAL-KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fatma Nazim qızı Qurbanzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru
Valeh Bayram oğlu Nəsimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xalidə Əlabbas qızı Babaşova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nərminə Şüa qızı İsayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor
Eldar Rizvan oğlu Piriyev

Sevinc

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illər dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqinə maraq xeyli artmış və bu sahədə müəyyən uğurlar qazanılmışdır. Müqayisəli-tipoloji tədqiqatların artması yeni bir sahənin – kontensiv tipologiyanın meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Dil faktlarına funksional-koqnitiv aspektdən yanaşma linqvistik tədqiqatlarda sintetizmə xüsusi meydan açmışdır. Bunun nəticəsi kimi müxtəlif dil hadisələrinin funksional-koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi bu gün antroposentrik tədqiqatların diqqət mərkəzindədir.

Dil insan həyatının ayrılmaz hissəsidir və *“özünün varlığının bütün mərhələlərində xidmət etdiyi insan və cəmiyyətlə sarsılmaz tellərlə bağlıdır”*¹. Dilin xüsusi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, onun insanı məişətdə, sosial və professional ünsiyyətdə, yaradıcılıqda daima müşayiət etməsindən ibarətdir. Dilin əsas funksiyası kommunikanter arasında informasiya mübadiləsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə istifadə olunan əsas vasitələrdən biri bütün nitq üslublarında geniş yayılmış ellipsisdir. İnformasiyanın ötürülməsində səmərəli sintaktik-üslubi vasitə olan ellipsis daha çox şifahi danışmada, bədii və publisistik mətnlərdə tətbiq edilir. Bəzi dilçilərin, məsələn, V.L.Yuxtun fikrincə, *“elliptik cümlələr danışmada yaranır”*².

Fikrin ifadəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməyən sözlərin düşünülərək buraxılması kimi dəyərləndirilən ellipsis L.L.Nelyubinun anlamında, *“cümlədə hər hansı bir fərz olunan elementin buraxılmasından ibarət üslubi fiqurdur”*³. Məsələn, /*Couldn't come*

¹ Жирова, И.Г. Лингвистическая категория «эмфатичность» в антропоцентризме: Языковая личность Маргарет Тетчер в эмоционально-оценочном дискурсе / И.Г.Жирова. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2012. – с. 12.

² Юхт, В.Л. Неполные предложения в современном английском языке: /Автореферат дисс. ... кандидата филологических наук/ – Москва, 1964. – с. 17

³ Нелюбин, Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка / Л.Л.Нелюбин. – Москва: Флинта: Наука, – 2007. – с. 65.

any sooner. Been on my feet since six o'clock this morning// (Tez gələ bilmədim. Saat altıdan ayaq üstəyəm).

“*Danışığ aktında verballaşmamış üzvlü sintaktik strukturların işlədilməsi, hər şeydən əvvəl, konsituasiyaya və həmsöhbətlərin fon biliklərinə əsaslanır*”⁴. Ellipsis dildə qənaət prinsipinin hərəkətinin təzahürü olan linqvistik kompressiyanın sintaktik reallaşmasını təmsil edir. R.O.Yakobsona görə, “*ellipsis sıfır anaforik (və ya deyktik) işarədir*”⁵. Tədqiqat işində ellipsis söyləmədə kontekst və ya situasiyada (konsituasiyada – F.Q.) asanlıqla bərpa edilən elementin buraxılması kimi başa düşülür.

Ellipsis ayrıca bir dilin sintaksisinin problemi deyil, ümumi sintaksis nəzəriyyəsinin problemidir. Qrammatikanın ümdə vəzifələrindən biri kommunikativ vahidi – cümləni (söyləmi – F.Q.) özünün bütün təzahürlərində öyrənməkdən ibarətdir. A.E.Qatina və L.V.Kosonojkinanın bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarında elliptik cümlələrin xüsusi kommunikasiya üsulu, onların funksional-semantik xüsusiyyətləri və mətnyaradıcı rolu kimi məsələlər önə çıxır⁶. Xarici dilçilikdə ellipsis probleminin dil strukturunun müxtəlif səviyyələri üzrə araşdırılması yönündə L.Çerçi, T.Şopen, R.Qunter və b.-nin adlarını misal göstərmək olar⁷. Tədqiqatçılar arasındakı fikir ayrılığına rəğmən, son illər elliptik cümlələr linqvistik

⁴Земская, Е.А. Русский язык как иностранный. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения: Учебное пособие / Е.А.Земская. – Москва: Флинта, – 2016. – с. 136.

⁵Якобсон, Р.О. Нулевой знак // Избранные работы, – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 227.

⁶Гатина, А.Э. Неполное высказывание как строевая единица связного текста: /Автореферат дисс. ... кандидата филологических наук/ – Москва, 1989. – с. 10; Косоножкина, Л.В. Эллиптические предложения как средство реализации когезии текста // Язык как коммуникация в контексте культуры. – Ростов-на-Дону: изд-во РГЭУ, – 2010. – с. 69.

⁷Applied Linguistics: DuFon, Margaret; Churchill, Eton. On the role of ellipsis in discourse coherence // Ellipse und fragmentarische Ausdrücke. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1985. Bd. 2, – 230 p.; Gunter, R. Elliptical Sentences // – Amsterdam: North Holland Publ. Co, American English, Lingua, – 1963. No 12, – p. 137-150; Shopen, T. Ellipsis as grammatical indeterminacy // Foundations of language. – North Holland: Reidel Publ. Co, – Vol. 10. – 1973. No1, – p. 65-77.

müstəvidə predmet semantikalı kompressiv nominasiyası kimi linqvokulturoloji rakursdan araşdırılır.

*“Elliptik cümlələrin öyrənilməsi dilin bütün səviyyələrində dil vasitələrinə qənaət ilə bağlı proseslərin anlaşılması üçün vacibdir. Çünki elliptik cümlələr hər bir dilin reallaşmasında geniş təmsil olunmuş səciyyəvi kommunikativ strukturlar kimi çıxış edir”*⁸.

Tədqiqat işinin mövzusunun seçimi dil faktlarına ənənəvi dilçilik çərçivəsində yanaşmanın elliptik cümlələrin representasiya etdikləri obyektiv gerçəkliyin səciyyəsi və xüsusiyyətlərini adekvat şərh etmək üçün lazımi informasiya verməməsi ilə şərtlənmişdir. Bu, bir tərəfdən, ünsiyyət prosesində ellipsisdən istifadənin müntəzəmliyi təkcə onun normativliyinin deyil, həm də həmin vasitənin işlədilməsinin qanunauyğunluğu və məqsədyönlüliyünün bariz göstəricisi, digər tərəfdən isə dialoji bütövdə komponentlər arasında mənə bağlılığının vasitəsi olan ellipsisin həm sözləmlər arasında mənə əlaqələrini möhkəmləndirməsinin, həm də dialoji mətnin davam etdirilməsini stimullaşdıran cəhətidir. Elliptik sözləmlərdəki informasiyanın şərh, strategiyaların müəyyənləşdirilməsi prosesində dünyanın dil və konseptual mənzərəsinin əlaqələndirilməsinə imkan verən koqnitiv mexanizmlərin təyin edilməsi linqvistik müstəvidə tam həllini tapmamışdır.

Qeyd edildiyi kimi, ellipsis, dil (danışiq – F.Q.) fenomeni kimi, dəfələrlə linqvistik araşdırmaların və müzakirələrin obyektinə olmuşdur. Məsələn, ellipsis ritorika və ya qrammatikanın hadisəsidir, yarımçıq və elliptik cümlələri eyniləşdirmək lazımdır, əsas cümlə üzvləri deyil, ikinci dərəcəli üzvləri buraxılmış cümlələri elliptik cümlələr hesab etmək olarmı kimi məsələlər daima müzakirələrin predmetinə olmuşdur. Lakin bu məsələlərə münasibətdə dilçilər arasında ortağ fikir hələ də mövcud deyildir və qeyd edilən bu məqamlar tədqiqat işinin **aktuallığı** kimi dəyərləndirilə bilər.

⁸ Будагов, В.В. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? // – Москва: Вопросы языкознания, – 1972. № 1, – с. 23

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektini müqayisə olunan dillərdə mətnlərdə (dialoqlarda) qanunauyğun hadisə kimi çıxış edən elliptik söyləmlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmetini isə elliptik söyləmlərin funksional xüsusiyyətləri və cümlə və ya mətn daxilində, habelə adi danışıq dilində onların koqnitiv xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müxtəlif sistemli dillərdəki nümunələr əsasında ellipsisin mətn və diskursda funksional-koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaq və bu nəticəyə səbəb olan linqvistik və ekstralingvistik amilləri müəyyən etməkdir.

Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

– ellipsisin sintaktik fenomen kimi dildə əsas vəzifəsini araşdırmaq;

– müqayisə olunan dillərdə ellipsis əsas dil vahidi kimi tədqiq etmək;

– müqayisə olunan dillərin mətn nümunələrində ellipsisin mətdaxili və mətnxarici funksiyalarını öyrənmək və müqayisəli təhlil etmək;

– dildə ellipsisin koqnitiv (mental) dəyərini öyrənmək və tədqiq etmək;

– müqayisə olunan dillərdə ellipsis psixolinqvistik fenomen kimi araşdırmaq;

– müqayisə olunan dillərdə elliptik söyləmlərin müqayisəli səciyyəsinə vermək;

– müqayisə olunan dillərdə elliptik söyləmlərin tərcüməsində yaranan problemləri ortaya çıxarmaq və nümunələr əsasında funksional-koqnitiv təsnif aparmaq.

Tədqiqat metodları. İşdə dil vahidlərinin təsviri və kontekstual təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, semantik-struktur, funksional-koqnitiv təhlil, müqayisə olunan obyektlər arasında iki və çoxdəyişənli və empirik əlaqələrin yoxlanması üçün Boqardus sosial məsafə şkalası, Qatmən şkalası və semantik diferensial təhlildən istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

– dil milli mədəniyyətdən təcrid olunmuş müstəqil bir hadisə deyil, mənsub olduğu xalqın həyat tərzini, təcrübəsi, mənəvi, psixoloji, koqnitiv, milli adət-ənənələrini əks etdirən mədəniyyətlərarası sosial hadisədir;

– ellipsis cümlə (dil – F.Q.) deyil, söyləmə (danışiq – F.Q.) statusuna malikdir, çünki o, söyləmə üçün səciyyəvi olan əlamətlərə malikdir və sözlü (verbal) kommunikasiyada müəyyən mənənin ötürülməsi baxımından araşdırılmalıdır;

– dildə qənaət prinsipi, psixolinqvistik hadisə kimi, dilin bütün səviyyələrində, o cümlədən sintaktik səviyyədə təzahür edərək adresantın intellektual səviyyəsinin göstəricisidir;

– ellipsis müxtəlif funksional üslublar çərçivəsində danışığın kompressiyasını təmin edən relevant elementlərdən biridir. Mətnin tərkib hissəsi olan ellipsis onun bağlılıq kimi mühüm mətni səciyyənin reallaşmasını təmin edən koherent vasitədir;

– elliptik söyləmlər psixolinqvistik statusa malik, bərpası şəxsin dünyagörüşünə və konsituasiya imkanları hesabına dəyişən koqnitiv vahidlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun geniş və sistemli şəkildə öyrənilməsi tədqiqat işinin **elmi yeniliyi** kimi dəyərləndirilə bilər. İşdə müxtəlif sistemli dillərdə – ingilis, Azərbaycan dillərində kompleks və çoxaspektli təhlil aparılmış və həmin dillərdə elliptik cümlələrin təsviri verilmişdir. Fərqli qrammatik və fonetik quruluşlu dillərdə elliptik cümlələrin struktur tipləri təsvir edilmiş, müxtəlif strukturlu elliptik cümlələrin semantik səciyyəsi verilmişdir. Bundan əlavə, işdə ellipsis hüdudlarını linqvistik aspektdən çıxararaq, onun daha geniş müstəvidə, daha dəqiq desək, koqnitiv psixologiyanın, psixolinqvistikanın işığında araşdırılmasına cəhd edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Mövzunun işlənməsi ingilis və Azərbaycan dillərindəki elliptik söyləmlərin mənasının açılmasına, onların koqnitiv rakursdan anlaşılmasına, dəqiq və lakonik nitq üsullarının araşdırılmasına xidmət edə bilər. Tədqiqat işinin materialı və elmi nəticələri bu sahədə gələcəkdə aparılacaq araşdırmalar üçün faydalıdır.

Tədqiqat işinin əsas müddəələrindən mətn kateqoriyaları

haqqında elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında istifadə etmək olar. Ellipsis dil hadisəsinin işlənməsi xarici dilin tədrisi məsələlərinin səmərəli həllinə, elliptik söyləmlərin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsinə və mətn və diskurs təhlilinin xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə yardımçı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap edilmiş məqalələrində öz əksini tapmış, həmçinin Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının elmi seminarında dinlənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında və İspaniyanın Bask Ölkə Universitetinin Dil və ədəbiyyat fakültəsində (15.09.2014 – 25.09.2015) yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 55 səhifə, II fəsil 34 səhifə, III fəsil 37 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 20 səhifə. Ümumi həcmi 154 səhifə – 214, 016 işarə.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Funksional-koqnitiv paradigmin müasir dilçilikdə yeri”** adlı I fəslində dilçilikdə ellipsis problemi və mətnin formalaşmasında ellipsisin rolu kimi məsələlər araşdırılır. Fəslin 1-ci yarımfəslə **“Bədii mətnin təşkili məsələləri”** adlanır. Mətn səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir. Bu əlamətlərə mətnin tamlığını və bütövlüyünü aid etmək olar. Mətnin bütövlüyü onun dərk

olunmasının başlıca tələblərindən biridir. Mətnin bütövlüyünü, tamlığını da şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bütöv olmaq üçün mətn, eyni zamanda, əlaqəli olmalıdır. Mətn daxili əlaqələr, onların struktur-semantik parametrləri mətn dilçiliyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan linqvistik tədqiqatlar arasında M.A.K.Halliday və R.Hasanın araşdırmalarını qeyd etmək olar. Onlar mətn daxili əlaqəliliyi bildirmək üçün koheziya terminindən istifadə etmiş, koheziv vasitələrin əhatəli təsvirini vermişlər⁹.

Mətn kommunikativ hadisədir və onun tamlığını təyin edən standartlara koherensiya, intensionallıq və koheziya aiddir. Koheziya mətnin üst qatının komponentlərindən, yəni bizim eşidib, yaxud gördüyümüz real sözlərin əlaqə daxilində qarşılıqlı birləşməsi üsullarından bəhs edir. Fikrimizcə, bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır: qrammatik-referensiya, substitutsiya, ellipsis, leksik-qrammatik bağlayıcı, leksik koheziya və s.

Leksik-qrammatik kateqoriya olan ellipsisdə əvəzetmə mümkündür. O, əsasən, anafirik səciyyə daşıyır, lakin bəzi hallarda kataforik də ola bilər. Ellipsis danışığa xas, situasiyadan doğan hadisədir. Ellipsis hadisəsi zamanı söz və ifadələr cümlələrdə bilərəkdən, məqsədəuyğun şəkildə buraxılır. Ellipsis birləşmələrdə, qısa cavablarda və s. müşahidə olunur. Məsələn,

A. *¿Where is he going?*

B. */To the market//*

Cavab belədir: */He is going to the market//*

Ellipsisin 3 növü fərqləndirilir: nominal ellipsis, klausal ellipsis, feili ellipsis.

1-ci növ ellipsis nominal birləşmə daxilində sözün buraxılmasıdır. Məsələn, */ A doctor reached the patient and (she\ the doctor) wrote the prescription//*

Feili ellipsis feili birləşmə daxilində hər hansı bir sözün işlədilməməsini ifadə edir. Nümunə verək:

⁹ Halliday, M.A.K. Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors" / M.A.K.Halliday, R.Hassan /Literary Style: A Symposium, / Ed. S.Chatman. – London-New York: Oxford University Press, – 1971. – p. 330.

¿Have you been running?

/Yes, I have ... // (/been running/ üçün boşluq qoyulmuşdur).

/I should have told you, but I forgot//

Elliptik feili birləşmənin mənasını həmin konstruksiya daxilindəki sözlərdən başa düşmək olar. Bu zaman işlədilməmiş, yaxud deyilməmiş sözlərin yeri sanki dolu olur.

D.Hardt klauzal ellipsisə fərqli yanaşmalar olduğunu yazır¹⁰. Bu zaman budaq cümlə başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. İngilis dilində budaq cümlə müxtəlif danışıq funksiyalarının (təsdiq, sual, cavab və s.) ifadəsi kimi anlaşılır. Belə cümlələr iki hissədən ibarətdir: modal element və propozisional element. Nümunə:

/The Duke was (modal element) going to plant a row of roses in the park// (propozisional element).

¿What were they doing? /... holding hands/ (/They were/ üçün boşluq qoyulmuşdur).

Ellipsis hadisəsi o zaman müşahidə olunur ki, vacib bir struktur element cümlədən buraxılır və yalnız əvvəlki məndəki elementə istinadən bərpa oluna bilər. Elliptik cümlələrin strukturuna münasibət bildirən F.Veysəlli yazır: “*Elliptik cümlələrdə struktur naqisliyi olsa da, onların özünəməxsus strukturları mövcuddur, hərçənd ki, onlarda natamamlıq göz qabağındadır:*

– */Sənə neçə dəfə demişəm ki...//*

– *¿Demisən, nolsun?*

– */O olsun ki...//*

– */Çatmadı//.*

*Dialogda söyləmlər kəsilsə də, tərəflər bir-birini çox yaxşı başa düşürlər”*¹¹.

I fəslin “**Müxtəlif dil hadisələri funksional-koqnitiv kontekstdə**” adlı 2-ci yarımfəslində ellipsis funksional-koqnitiv baxımdan araşdırılır. Ellipsisin müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə reallaşdığı göstərilir. Ellipsis dil hadisəsi kimi məhz psevdoqəpinq üzərində yaranmışdır. Bu siyahıya feili söyləm (VP), qəpinq

¹⁰ Hardt, D. Ellipsis and the structure discourse //– Berlin: ZAS, Journal of Semantics, – 2004. Volume 21, Issue 4, – p. 375.

¹¹ Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 234

(gapping), sluicing və s. kimi sintaktik hadisələri də əlavə etmək olar. Bütün bu sintaktik hadisələr arasındakı ortaq xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) ellipsis kimi, adları çəkilən sintaktik vahidlər də kontekstdə buraxılmış mənanı bərpa etməyə xidmət göstərir; 2) ellipsis kimi, digər sintaktik vahidlər anlama, idrak (koqnitiv) ifadə etmə (ekspressiv) funksiyaları daşıyır; 3) ellipsis kimi, digər sintaktik vahidlər quruluş etibarilə söz, N birləşmə və cümlə şəklində ola bilər. Məsələn,

a) /*That rain should make you sad – it did me!* (Psevdoqəpinq)

b) /*Adolf saw Bill off at the Brussels airport and Maximilan did too//* (feili söyləm) (VP ellipsis)

c) /*Simone bought a new umbrella, and Marco a raincoat//* (qəpinq) (gapping)

Tədqiqat işinin I fəslinin 3-cü yarım fəslə “**Ellipsis və elliptik konstruksiyaların müasir dilçilikdə yeri və əsası**” adlanır. Bu yarım fəsilə F. de Sössürün dil təliminə (dil-danışıq dixotomiyasına) və N.Xomskinin sintaktik təliminə xüsusi yer ayrılmışdır. N.Xomski öz nəzəriyyəsinə dilin qrammatik quruluşunu ənənəvi müddəalarla tədqiq edərək, leksikondan başqa sintaksis, morfolojiya və fonolojiya hissələrinə bölmüşdür. Bundan əlavə, sintaksis inter-söz və intra-söz qrammatik əlaqələrini, sintaksisin əsas tərkib hissəsi kimi morfolojiyanı transformasional generativ qrammatika rakursundan tədqiq edir.

Azərbaycan dilçiliyində ellipsis hadisəsi məntiqi-semantik aspektdən maraqlıdır. Lakin, təəssüflər olsun ki, indiyə qədər ellipsisə sırf “elliptik cümlə” problemi kimi yanaşılmış, sintaktik fenomen kimi araşdırılmış və hadisənin əsas koqnitiv tərəfi kölgədə qalmışdır. Ellipsis probleminə daha yaxın yanaşma onun “yarımçıq cümlə prinsipi” ilə üst-üstə düşməsidir. Elliptik quruluşu tam məzmunu ilə anlamaq üçün biz, əvvəla, “ellipsis” və “yarımçıq cümlə” terminlərini bir-birindən fərqləndirməliyik.

Üzvlərindən biri və ya hər ikisi buraxılmış yarımçıq cümlədəki natamamlıq cümlənin öz daxili imkanları hesabına bərpa oluna bilirsə, elliptik struktur yalnız cümlənin və ya mətnin məzmunu və kontekstual bazası hesabına tamamlanır. Məsələn,

yarımçıq cümlə:

a) – *İSizin haqqında danışdığınız o adamlar nə vaxt gəlməlidir?*

– *İSabah! (Araz hiddətlə cavab verdi)*

b) */Bir-iki dəqiqə keçmədən qapı bir az aralandı//.*

– *İKimdir? – deyə nazik bir səs eşidildi. Student şübhəli bir nəzər fırladaraq sordu:*

– *İOtaq buradamı kirayə verilir?*

– */Burada verilir, – deyə qız o saat qapını açdı//¹²*

Ellipsisə məruz qalmış cümlə:

a) */Niyyətin hara (dır), mənzilin ora (dır)//;*

b) *İHəcdən gələn mən (əm), Məkkədən xəbər verən sən (sən)?*

Ellipsisin cümlədə ifadəlilik, bütövlük və informativlik funksiyaları barədə K.Həbibova yazır: “*Semantik ellipsis termini hər hansı bir ifadənin informativliyinin aşağı olması kimi qəbul edilməməlidir. Çünki semantik ellipsis bu və ya digər bir ifadənin dildə müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirən yeni-yeni variantlarını formalaşdırır*”¹³.

“Elliptik cümlə” anlayışından danışarkən demək olar ki, bu tip cümlələr quruluş baxımından olmasa da, məna baxımından bütövlükdə cümlə meyarlarına uyğun olmalıdır. Əks halda, biz yarımçıq fikir və ya tamamlanmamış məna ilə rastlaşa bilərik ki, bu da “cümlə” anlayışına sığmır.

Elliptik cümlələr məna və strukturuna görə: *tam və natamam* olur:

a) - *İAnar, sən?*

- *İHə, mən gələcəm!*

b) - *İSizə nə olmuşdur, xəstəyə bənzəyirsiniz?*

- */Bəli, xəstəyəm//*

- *İXəstəliyiniz nədir?*

Rüstəmbəy mətanətli bir səslə:

¹² Çəmənzəminli, Y.V. Seçilmiş əsərləri /Y.V.Çəmənzəminli. – Bakı: Gənclik, – 1976. – s. 45.

¹³Həbibova, K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri: /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ – Bakı, 2008. – s. 19.

-/Gün-gündən sizə öyrənişirəm, susuz və havasız dolanmaq çətin olan kimi, sizsiz də həyatım müşkülləşir. Xəstəliyim budur//¹⁴

Göründüyü kimi, belə cümlələr danışanın fikrini, nitqini daha dolğun, ekspressiv və təbii emosiyalarla çatdırır. Oxucu üçün hər hansı bir obraz və ya kontekstual mühit barəsində fikir yürütmək, ideya formalaşdırmaq və psixoloji təhlil etmək elə də çətin olmur. Bu isə birbaşa dilin psixoloji aspektdən təhlili, dilçiliyin psixologiya elmi ilə əlaqəsinə nümunədir.

Elliptik cümlələr sadə və mürəkkəb olur. Sadə elliptik cümlələr isə, öz növbəsində, geniş və müxtəsər olur:

Sadə müxtəsər elliptik cümlə:

a) *-i Qız, papaq! (-ği götür)*

b) *i Dur, çıx! (sinifdən)*

Quruluş etibarilə adlıq cümləyə oxşayan bu növ elliptik cümlələr iki mühüm xüsusiyyətinə görə fərqlənir: konkret siuativ imkanlar daxilində formalaşır və buraxılmış hissə (əsasən, xəbər) asanlıqla bərpa oluna bilir.

Adlıq cümlə isə poetik təfəkkürün məhsuludur, bədii ədəbi nümunələrdə geniş istifadə olunur, obrazın və ya hadisənin ifadə tərzini daha da dolğunlaşdırır, mətnin əvvəlində verilir, ... (üç nöqtə) ilə əsas fikirdən ayrılır, özündə hər hansı bir natamam, qeyri-bitkin fikir, ideya ehtiva etmir, buraxılan üzvün və ya hissənin bərpası nəzərdə tutulmur. Məsələn,

/Vəzifə...Saysız-hesabsız telefon aparatları. Cürbəcür zənglər. Kabinet //¹⁵

Sadə geniş elliptik cümlələrə: a) *i Bax, bu başqa məsələ!*; b) *i Arifə bir işarə!* kimi cümlələri göstərmək olar.

Mürəkkəb elliptik cümlələrdə ellipsisi yaradan əsas amillər arasında sintaktik paralellik və həmcinslik müstəsna rol oynayır. Mürəkkəb cümlələrin qısa və lakonik ifadəsi və fikir direktliyində elliptik konstruksiyalar əvəzsiz rol oynayır. İstər tabeli, istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə kifayət qədər elliptik ifadələrə rast

¹⁴ Çəmənəminli, Y.V. Seçilmiş əsərləri /Y.V.Çəmənəminli. – Bakı: Gənclik, – 1976. – s. 42.

¹⁵ Rəhimov, S.H. Əfsanələr / S.H.Rəhimov. – Bakı: Gənclik, – 1981. – s. 34.

gəlmək olar. Məsələn,

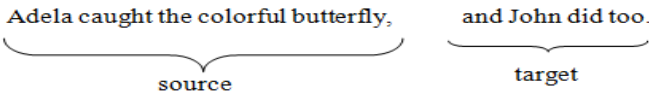
a) /Əl-əli, əl də üzü//¹⁶

b) /Niyyətin hara, mənzilin ora//¹⁷

c) /İlkin Kənanı gətirdi, mən də Sərvinazı//

“**Ellipsis və dilin üslubi imkanları**” yarımfəslində danışığ üslubu danışanın (və ya yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə etmək tərzini və sistemi kimi izah edilir. Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanları sayəsində yaranır, danışığa üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır. Dil vahidlərinin üslubi imkanlarından bəhs edən Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “*Üslub dedikdə, biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsəduyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük*”¹⁸.

I fəslin “**Ellipsisin funksional-koqnitiv əsası**” adlı yarımfəslində ellipsis haqqında linqvistik nəzəriyyələr təhlil edilir. Məsələn, İ.Səq elliptik konstruksiyaların mövcudluğunu “*sintaktik material başlığı*” adlandırır¹⁹. M.Dalrimplin isə cümlə strukturunda buraxılmış materialın semantik keyfiyyətindən bəhs edir²⁰. Bu isə sonralar dilçilikdə silinmiş materialın istər “kontekst əsaslı”, istərsə də “güman edilən” rekonstruksiyası idi. M.Dalrimplin araşdırması cümlədə *əsas (target)* və *mənbə (source)* anlayışlarına əsaslanırdı²¹.

¹⁶ Atalar sözü / – Bakı: Yazıçı, – 1985. – s. 62.

¹⁷ Yenə orada, s. 90.

¹⁸ Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – h. 1. – 1972. – s.174.

¹⁹ Sag, I.A. Deletion and Logical Form / I.A.Sag. – New York: Garland Press, – 1980. – p.164.

²⁰ Dalrymple, M. Objects and Information Structure / M.Dalrymple, N.E.Irina. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2011. – p. 39.

²¹ Yenə orada, s. 39.

Sxem 1.1.

cümləsində mənbə – cümlənin əsas informatik bazası “Adela caught the colorful butterfly” olduğu halda, fikrin özəyi “John did too” hissəsində verilib. İ.Səqin fikrincə, “*bu cümlə quruluşca belə olmalıdır: /Adela caught the colorful butterfly, and Bill caught the colorful butterfly too//*”. Ellipsisə məruz qalmış hissə isə /caught the colorful butterfly/ olmalı idi.

S.Çanq isə yazır ki, *cümlənin buraxılmış strukturu yalnız “tələffüz olunmayan feil” (unpronounce verb) kimi qəbul edilir.*²²

Adela [caught [the colorful butterfly]], and John did [Δ [Δ Δ Δ]] too.

Tələffüz olunmayan ifadələr Δ boşluğu ilə verilir.

S.Lappin və M.Makkord ən düzgün sintaktik boşluğun “*mənbədən*” “*əsas*” ötürülməsi zamanı yarandığını iddia edirlər²³. Lakin H.Lasnik buraxılmış və ya silinmiş boşluqların yalnız məntiqi forma (logical form) səviyyəsində bərpasını mümkün sayır: [*Adela [caught the colorful butterfly]*], and [*John [caught the colorful butterfly]*]²⁴.

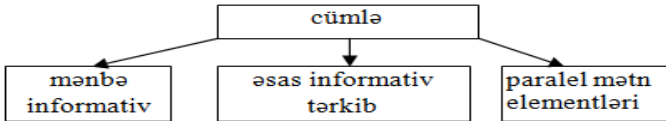
Bu isə cümlələrarası asılılığa ən bariz nümunədir. Sintaktik boşluğun bərpasının “mənbə”dən “əsas”a köçürülməsi və ya ötürülməsi deməkdir.

Ellipsis termininin məna, anlam rakursunda bir problem kimi dilçilər ədəbi dil sistemində də konkret situativ bölgü tətbiq edirlər. Nümunələrdən istifadə edərək, kontekst daxilində semantik (bir çox hallarda praqmatik) kontekstin açılması üçün aşağıdakı sxemə istinad edə bilərik:

²² Chung, S. Sluicing and the Lexicon: The Point of No Return / In C.Rebecca & Y.Kim (Eds.)// – Proceedings of the annual meeting of the Berkeley linguistics society – Vol. 31. – 2006. –p.73.

²³ Lappin, S.H. and Mccord M.C. // Anaphora Resolution in Slot Grammar. Computational Linguistics, – 1990. No16 (4), – p.197.

²⁴Lasnik, H. On ellipsis: The PF approach to missing constituents. // Working Papers in Linguistics, Maryland: University of Maryland, – 2007. No15, – p.146.

Sxem 1.2.

Susane tried to escape from the problematic situation better than my little cousin Caleb!

Əgər şərti olaraq cümlənin subyekt və predikatı λ və X ilə işarə etsək, onda belə bir bölgü qura bilərik:

λX =Susane, Caleb/escape

escape (XX)=escape (Susane, Caleb)

Mənbə informativ baza: escape (Susane, Caleb)

Əsas informativ baza: P (Susane)

Paralel mətn elementləri: My little cousin Caleb, Susane,

P (my little cousin Caleb)=escape (Caleb, Susane)

a. $P \rightarrow \lambda X$. Escape (X, Susane)

Azərbaycan dilində isə cümlə strukturu belə ifadə olunur:

/Bacım gələn ay İsmayılıya gedəcək, qaynanası da//.

Mənbə informativ baza: *gedəcək (Bacım, qaynanası)*

Əsas informativ baza: *P (qaynanası)*

Paralel mətn elementləri: *Bacım, qaynanası*

P (Bacım)=gedəcək (Bacım, qaynanası)

a. $P \rightarrow \lambda X$. *Gedəcək (X, X)*

b. $P \rightarrow \lambda X$. *Gedəcək (X, Bacım)*

Tədqiqatın II fəslində "Ellipsis praqmatik rakursda" probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Fəslin 1-ci yarımfəslində "Ellipsis dildə qənaətin nəticəsi kimi" adlanır. Ünsiyyət aktında danışanın dinləyənin informasiyanın dil vahidlərinin köməyi ilə səmərəli çatdırılması dilçiləri daima düşündürən məsələlərdən biridir. Formal qrammatikanın inkişafı dildə tam, bitkin cümlə strukturunun olması ideyasına güclü təkan vermişdir. 1996-cı ildə London Universitetində ellipsisin tədqiqinə həsr edilmiş "SOAS" seminarında alimlər məsələnin sintaktik, semantik və praqmatik aspektlərdən müzakirəsinə cəhd etmişdilər.

Mürəkkəb cümlələr daha elliptik cümlələrdir. Bu tipli cümlələr mənbə (source) və əsas (target) olmaqla iki hissəyə bölünür. Məsələn,

/Adela likes her new jacket (the source clause), and Alex does too// (the target clause) cümləsindəki vahidlər paralelizmlərdir. Frazə elementlərini λ işarəsi ilə, mənbə feilini “like” (Jacket – of (dan.), əsas informatik bazasını isə P (Alex) ilə işarə etsək, onda belə qənaətə gələ bilərik ki, “Adela” ilə başlayan cümlə özündən başqa və qismən asılı yeni bir cümlənin yaranmasına şərait yaradır. Deməli, informatik mənbəyə uyğun P istənilən ad ala və hərəkət subyektə uyğunlaşa bilər. Bunu belə sxem şəklində vermək olar:

- a) λ_x – likes (x, jacket – of (dan))
- λ_x – likes (x, jacket – of (x))
- λ_x – likes (dan, jacket – of (dan))
- λ_x – likes (dan, jacket – of (x))

Bir sözlə, paralel elementlərin çoxluğu onların informativ mənbədən (source clause) “Adela likes jacket” asılılığını azaltmır. P (Alex)-ni isə (f_1, f_2, \dots, f_n) kimi qeyd edə bilərik.

Ellipsis yalnız sintaktik fenomen kimi deyil, həm də praqmatik aspektdən də təhlil oluna bilər. Başqa sözlə, yuxarıdakı cümlələrdə P (subyektin) və ya FS (VP ellipsis) buraxılması ciddi əhəmiyyət daşıyır. Əsas məqam oxucunun diqqətini “qara qutuya” (buraxılmış sirlə kontekstə) yönəltməkdir.

S.Winklerin fikrincə, “*dildə qənaətin əsas simvolu “light” (ışıq) və “shadow” (kölgə) prosodik fenomenidir. “Now You Hear it – Now You, Don’t” (İndi sən bunu eşidirsən – İndi yox). Dilin lakonikliyi dildə metaforik və vizual sistemi arasında olan ikili (two-fold) əlaqəsindədir*”²⁵.

İngilis dilində elliptik konstruksiyalar cümlənin daha çox sintaktik və informativ strukturu ilə üst-üstə düşür. Məsələn:

- 1) */Alfonso reads a novel and Leonardo a comedy//;*
- 2) */Alfonso reads a novel but Leonardo doesn’t//;*
- 3) */Alfonso reads a novel and Leonardo does a comedy//;*
- 4) */Alfonso reads a novel and Leonardo, too//;*
- 5) */Someone’s reading a novel but I don’t know who//;*
- 6) */Some played tennis with their two friends and Mary with*

²⁵ Winkler, S. Ellipsis and focus in Generative Grammar / S.Winkler. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2003. – p. 5.

one//.

1-ci cümlə, əsas feil buraxıldığından qəpinq (gapping) adlanır. 2-ci cümlədə predikativ boşluq vardır və bu feili söyləmləli elliptik cümlədir. 3-cü cümlə struktur baxımdan qaydasındadır. Lakin “does a comedy” ifadəsi ilkin feilin buraxıldığını və yalançı (psevdo) xəbərlə ifadə olunduğunu göstərdiyi üçün psevdoqəpinqdır. 4-cü cümlədə məna boşluğu “too” ilə əvəz olunduğu üçün stripinq (stripping) adlanır. Əslində, elliptik konstruksiyaların ən çox yer aldığı stripinqlər daha çox struktur qənaətinə şərait yaradır.

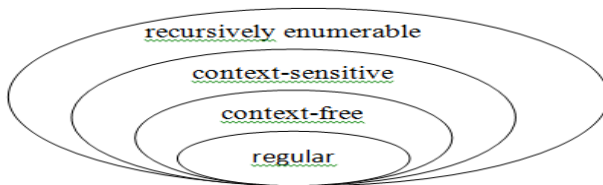
Azərbaycan dilində isə biz bu hadisəyə daha çox rast gəlirik:

a) -*ç Gəlsən, bir kinoya gedək?*

-*ç Mən də? [s]*

5-ci cümlə nisbi əvəzliliklərlə ifadə olunan slusinglərdir (sluicing). Nəhayət, 6-cı cümlə isə Azərbaycan dilində də kifayət qədər rast gəlinən cümlənin ismi söyləmə hissəsində ellipsisə məruz qalmış ifadədir.

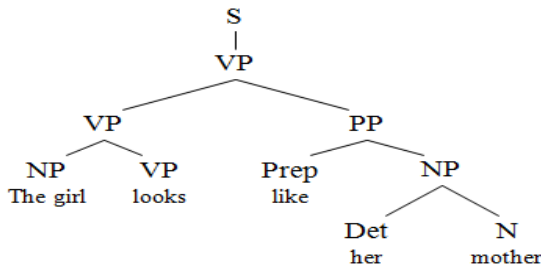
II fəslin 2-ci yarım fəsləli “*N.Xomski və onun törəmə qrammatikasında ellipsisin yeri*”nin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Dildə alt (deep structures) və üst strukturları (surface structures) fərqləndirən N.Xomski törəmə qrammatikası dedikdə, *cümlədə söz sırasının müəyyən prinsip və parametrlərin köməyi ilə sıralanmasını nəzərdə tutur*²⁶. Dilçilikdə “Xomski iyerarxiyası” adını almış sxem formal qrammatiklərin müxtəlif dil ailələrinə məntiqi struktur yanaşmasıdır (bax: sxem 2.1).

Sxem 2.1. N.Xomskinin iyerarxiyası

²⁶ Хомский, Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. – Москва: изд-во иностранной литературы, – Вып. 2. – 1962. – с. 412.

N.Xomskinin Minimalist proqramının əsas qayəsi “alt və üst” strukturlu cümlələrə məntiqi yanaşmadan ibarətdir. O iddia edir ki, “linqvistik data”nın (məlumat) yaranması üçün beyin “səs”, daha sonra isə “məna” ehtiva edir. Bu isə qeyri-ixtiyari olaraq danışan və dinləyənin beyin imkanları daxilində baş verir. N.Xomski əvvəlki tədqiqatlarında dilin quruluş qaydalarını, onun istifadə imkanlarını öyrənirdisə, bu mərhələdə həmin qaydaların əmələgəlmə mexanizmini öyrənir (sxem 2.2).

Sxem 2.2. Xomskinin cümlə strukturu

Cümlənin sintaktik strukturunu fonoloji (Phonological form) və məntiqi (Logical form) forma ilə izah edən N.Xomski forma boşluğundakı fikrin danışan tərəfindən dinləyəyə ellipsis vasitəsilə çatdırılması üçün 1) tələffüz-qavrama və 2) konseptual-intensional sistemdən danışır. Buraxılmış məna boşluğu isə cümlə intonasiyası vasitəsilə bərpa olunur. Məsələn:

1) */She wrote long [...] letters, which she sent to her sister and she to my mother//*

Burada intonasiya konturları şərti olaraq iki fonemə (tona) - yuxarı (H(igh)) və aşağı (l(ow)) tona ayrılır.

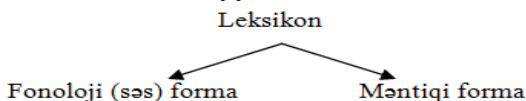
2) */My sister calls my brother an idiot, but we don't know who else//*

a. */ MY SISTER calls my brother an IDIOT, but we don't know who ELSE//*

b. */ MY SISTER calls my brother an idiot, but we don't know who ELSE//*. Nümunələrdən görüldüyü kimi, (a) və (b)-dən asılı olaraq, mübtədə və ya tamamlıq funksiyasında iştirakı müşahidə

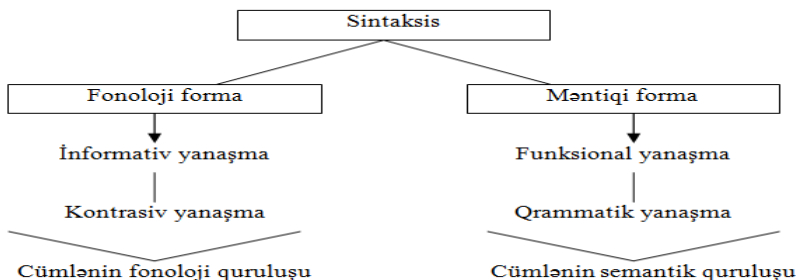
olunur.

Deməli, N.Xomski nəzəriyyəsi:

Sxem 2.3.

kimi təhlil olunur. Müasir dilçilikdə bunu N.Xomskinin “T-modeli” adlandırırlar. Bu modelin tədqiqi ellipsis və elliptik cümlələri üç yeni paradigmə ayırır: fonoloji ixtisar nəzəriyyəsi; sintaktik yerdəyişmə nəzəriyyəsi; semantik nəzəriyyə.

Sxem 2.4.

Elliptik konstruksiyalar, ifadələr cümlə əsaslı (sentence bound ellipsis) və diskurs əsaslı (discourse bound ellipsis) olur. Cümlə əsaslı ellipsis dar çərçivədə informatik məna daşıyır. İnformasiya bitkin fikir ilə məhdudlaşır. Diskurs əsaslı elliptik frazalar isə “verilmiş” siqnalın çatdırılmasıdır. Əvvəl haqqında danışdığımız qəpinq və stripinqləri biz cümlə əsaslı ellipsisə, feili söyləm tərkibli elliptik buraxılmaları ilə diskurs əsaslı konstruksiyalara aid edə bilərik. Məsələn:

- a) /Ali applied for the college Maissa the University//
- b) /Ali applied for the COLLEGE, but NOT the UNIVERSITY//
- c) /My sister said that Ali applied for the COLLEGE. But actually, all we know that he DIDN'T//

(a) cümləni qəpinq, (b) cümləni stripinq tərkibli ellipsis hesab edə bilərik. Əgər ilk iki cümlə (a) və (b) cümlə tərkibli natamam

interferensi yaradırsa, sonuncu cümlədə (c) diskursiv analiz müşahidə olunur.

G.Kukun fikrincə, “*natamam fikrin diskursda koqnisiyası üçün kontekstdə mütləq açar söz olmalıdır*”²⁷. Məsələn, verilmiş /Ali applied for the college, but he DIDN’T// applied for the university cümləsində cümlənin diskursiv əsası “the College” və “DIDN’T” sözləridir.

II fəslin növbəti yarımfəslində “*Ellipsis mətdaxili əlaqəlilik vasitəsi kimi*” nəzərdən keçirilir. Adresant adresata çatdırmaq istədiyi fikri və ya məzmunu uyğunlaşdırma qabiliyyətinə malik olmadıqda implisit məna çalarlarından istifadə etməyə cəhd edir. Cümlənin implikativ mənası yazılı nitqdə (kontekst) və danışıda (konsituasiyada) əsas əlaqəlilik vasitəsi kimi çıxış edir. Cümlənin implikasiyası koqnitiv təfəkkürün məhsuludur və implikasiya düşünmədən irəli sürülə bilməz. Məsələn, /*Kövsər Əsədova İngiltərənin Mançester Universitetini 4,7 ümum-orta balla bitirərək fərqlənmə diplomu aldı, vətənə qayıtdı, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında Siyasi elmlər departamentində çalışmağa başladı*// cümləsində danışq implikasiyasını nəzərdən keçirmək üçün onu sintaqmlara üzvləyək:

S₁/Kövsər Əsədova İngiltərənin Mançester Universitetini 4,7 ümum-orta balla bitirdi/; S₂/fərqlənmə diplomu aldı/; S₃/vətənə qayıtdı/; S₄/ADA-da SE departamentində çalışmağa başladı/.

Sintaqmlar bütöv semantik struktura malik cümlə yaradır. Sintaqmlar ayrılıqda məna ifadə etsələr də, subyekt dəyişməzdir. Kövsərin fərqlənmə diplomu alması üçün onun universiteti bitirməsi, yəni $S_1 > S_2$ vacibdir.

Azərbaycanda universitetdə çalışmaq üçün burada yaşamaq lazımdır, yəni $S_4 > S_3$ ola bilməz. Burada məntiqi ardıcılıq pozulur. ADA-da işləmək üçün Azərbaycana qayıtmaq lazımdır: $S_3 > S_4$.

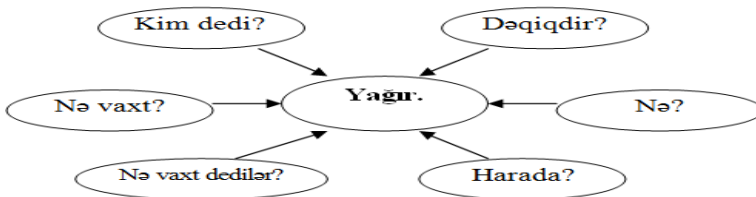
ADA-da çalışmaq üçün isə kontekstdən alınan məna etibarilə Kövsər əvvəlki (S_1 , S_2 , S_3) alınan sintaqmların hər birini icra etməlidir.

²⁷ Cook, G. Discourse and Literature / G.Cook. – Oxford: Oxford University Press, – 1994. – p. 56.

Sual yaranır: Kövsər İngiltərənin Mançester Universitetini fərqlənmə diplomu ilə bitirməsəydi və ən əsası Azərbaycana qayıtmasaydı, ADA-da çalışa bilməzdimi?

Cavab: Kövsər ADA-da çalışa bilərdi. Təbii ki, S₄-ün həqiqiliyini doğrultmaq üçün S₁ və S₂ labüddür. Lakin ən vacib amil burada S₃ amilidir. S₃ sintaqmı olmasaydı, Kövsər S₄-ün iştirakçısı ola bilməzdi. Deməli, S₄ bilavasitə S₃ ilə sıx əlaqədardır: [K-S₃ ≥ K-S₄].

Danışanın müəyyən kontekstdəki fikrini heç bir şərhə yaddaşda saxlamaq, reaksiya vermək və təhlil etmək üçün “anlama”nın iki aspektini nəzərdən keçirməliyik: 1) verilmiş məlumat bazası (data) göstərilən faktlarla üst-üstə düşür; 2) verilmiş məlumat bazası (data) daxili “açar fikri” tutmaq üçün danışmaq aktları fəaliyyət göstərir. Bunun üçün isə “gizli kontekstual mənə”nin mətdaxili və mətnxarici rolu və funksiyası araşdırılmalıdır. “Gizli kontekstual mənə”nin üzə çıxarılması və təhlil edilməsi eksplisit strukturdan daha mürəkkəbdir. Məsələn, /Yağır// cümləsində fikrin tamamlanmış (bitkin) hissəsi ilə tamamlanmamış (natamam) hissəsi arasında fərq aydın nəzərə çarpır:

Sxem 2.5.

İngilis dilində isə cümlə /It is raining// kimi ifadə olunması ilə mənanı daha da dəqiqləşdirir. /To rain// ifadəsi “yağışın yağmasından” xəbər verir, amma fikir yenə də bitkinləşmir. “Nə vaxt?”, “Harada?” və bundan sonra yaranacaq suallar yenə də cavabsız qalır.

III fəsil “Ellipsin anlama prosesində iştirakı”nın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu fəslin 1-ci yarımfəslə *“Ellipsis sintaktik fenomen kimi”* adlanır. Ellipsisin sintaksisdə yerini müəyyənləş-

b) /*Although I didn't want him to do it, Garth sold the old truck*//

*/Garth sold the old truck/*³⁰

VP

Ellipsis anlayışı və elliptik konstruksiyalar dilçilikdə bu günə qədər sintaktik fenomen kimi araşdırılırdısa, hazırda diskursiv yanaşmada tema-remə münasibətlərinin açılması vasitəsi kimi öyrənilir. Bu isə onu sintaksisin hüdudlarından çıxarıb leksik semantika, diskurs, prosodiya, semantika və üslubiyyətə yaxınlaşdırır. Bununla belə, ellipsə münasibətdə “sintaktik fenomenlik” anlayışı yenə də öz qüvvəsini saxlayır. Elliptik söz və ya fraza cümlədə məhz “Ø” işarəsi ilə göstərilir. Ellipsis təkcə cümlədə buraxılma funksiyası daşıyıb, fikri sonradan bərpa etmir, həmçinin də vurğulanan və nəzərdə tutulan mətn elementi arasında real və konseptual kontekst çərçivəsində əlaqə yaradır. İngilis dilində verilmiş nümunələrə nəzər salaq:

a) /*Last week Secretary of State Colin Powell went to Belgium*//;

b) /*The goal of his visit there was to take part in a meeting of the foreign ministers of the NATO countries*//.

Azərbaycan dilində:

/Belə olduğu təqdirdə, icazənizlə, sizə nə demək istədiyimi izah edərdim. Söhbət bizim məşhur siyasətçimiz cənab Predraq Baştıçin öldürülməsindən gedir. Q, iki ay əvvəl, qonşu respublikalardan gəlmiş müxalifət partiya nümayəndələrinin məxfi görüşü zamanı öldürülüb. Nəticə etibarilə bu cinayət işində əsas şübhəli şəxs qismində cənab siyasətçinin keşikçisi həbs olunub//³¹

Göründüyü kimi, kontekstin tam semantik məna zənginliyini almaq üçün, kontekst daxilində kifayət qədər koqnitivliyə xidmət edən (ismi feili) sözləmlər olmalıdır ki, cümlə interlinksiyası (mətdaxili əlaqəlilik) alınsın.

³⁰Kaplan, J.P. English Grammar: Principles and Facts / J.P.Kaplan. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., – 1995. – p. 197.

³¹ Abdullayev, Ç.A. Balkan sindromu / Ç.A.Abdullayev. – Bakı: Qanun, – 2014. – s. 12.

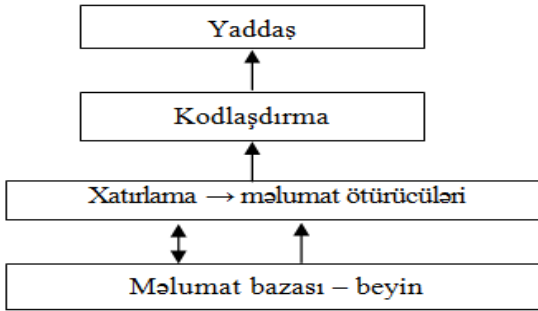
III fəslin *“Bədii ədəbiyyatda ellipsisdən istifadə imkanları”* adlı 2-ci yarımfəslində ellipsis bədii ədəbiyyatda geniş yayılmış fenomen kimi nəzərdən keçirilir. Elliptik konstruksiyaların bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənməsi “daha real”, “ağlabatan” metaforik ifadələrlə bağlıdır. Lakin bu ifadələr bədii ədəbiyyat daxilində reallığı əks etdirə bilir. Elliptik frazaların ən əsas vəzifəsi isə cümlə şəklində qısa və lakonik məzmun yaratmaqdır. Bədii ədəbiyyatda ellipsisin, əsasən, iki növü daha çox yayılmışdır: 1) bədii-ədəbi nümunələrdə elliptik ifadələr operator başlıqla verilmiş uzun cümlələrin qısaldılmış formasıdır. Məsələn, “Bu kimi kitablarda ...”, “İndiyə qədərki ədəbiyyatda...” və s. Belə ifadələr cümləyə [Ø] vasitəsilə birləşdirilərək yeni cümlə yaradır; 2) ellipsis ədəbiyyatda iki cür: 1) hekayə dili və 2) bədii şəkildə ifadə olunur. Danışanın kommunikativ niyyətinə uyğun olaraq ellipsis təsir etmə qabiliyyətini dəyişir.

Ellipsisdən yalnız yarımçıq qalmış və ya tamamlanmayı unudulmuş fikir və ifadəni oxuyarkən və ya həyata keçirərkən istifadə etmək olar. Bədii ədəbiyyatda ellipsisin işlənməsi təkcə uzun cümlələrin, geniş fikir ifadələrinin işlədilməsinin qarşısını almır, həmçinin də vaxta qənaət edir, yazıçının çox az vaxt müddətində oxucunu bacardıqca daha çox düşündürməsinə, məntiqi təfəkkürünün, irrelativliyinin, obrazlı təxəyyülünün işə salınmasına kömək edir. Ellipsisdən istifadənin əsas məqsədi dinləyəni (adresatı), oxucunu düşündürmək və onda fikir yürütmək qabiliyyətini, intuitiv bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan biz E.Heminqueyin məşhur “Aysberq nəzəriyyəsi”ni yada salırıq:

Sxem. 3.1. E.Heminqueyin “Aysberq nəzəriyyəsi” sxemi

III fəslin “*Ellipsis və yaddaş*” adlı 3-cü yarım fəslə ellipsis və yaddaşın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Yaddaş birbaşa psixologiya ilə bağlı olub, insan beyninin əşyaları, adamları, hərəkətləri, hadisələri koqnisiya prosesinin bilavasitə təşkilatçısı və iştirakçısıdır. Yaddaşın psixoloji quruluşunu isə belə verə bilərik:

Sxem. 3.2. Yaddaşın psixoloji quruluşu

Yeni biliklərin əldə edilməsi, oxunan mətnin yadda saxlanması və bu yenilikdən vaxtında və yerində istifadə edilməsi prosesi intellekt prinsiplərinin bir hissəsidir. Dil hadisələrinin əsası zehni və sosial həyat ilə bağlı olur. “Yaddaş”ı bir fenomen kimi tədqiqat obyektimizlə bağlayan cəhət onun psixoloji aspektdən öyrənilməsidir. Əgər biz elliptik konstruksiyaların dilimizdəki funksional-koqnitiv rolundan danışırıqsa, o zaman “yaddaş”, “əqli inkişaf”, “mentallıq” kimi terminlərin analizindən yan keçə bilmərik.

Ellipsis “mövcud olub, lakin deyilməyən” hissəciklər kimi tədqiq olunmuşdur. Biz ellipsisin dildə sintaktik səviyyədə daha geniş bir yer tutduması fikrinə tərəfdarıq.

Ellipsis psixolinqvistik amildir və yaddaşın daha funksional inkişafı üçün dilçilikdən sərhədləri aşmış gəlmiş “əqli oyun”dur. Yaddaşın bütün hissələri (məlumat bazası, xatırlama, kodlaşdırma) aktiv fəaliyyət göstərir. Yaddaşda sıxlaşdırılmış məlumat üzərində yeni məlumat bazası yaranır.

Tədqiqat işinin sonunda apardığımız araşdırmaların ümumiləşdirmələri nəticə kimi təqdim olunur:

1. Ellipsis söyləmin strukturunda bu və ya digər elementin ifadə olunmamasında özünü bürüzə verən mətnyaradıcı kateqoriyadır. Söyləm tərkibində komponentlərin verballaşmaması konkret kommunikativ situasiya ilə şərtlənir və sintaqmatikada kontekstlə birlikdə dərk olunur.

2. Elliptik konstruksiyaları yarımçıq konstruksiyalarla eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir. Yarımçıq cümlələr tam variantda (kanonik strukturlar adlandırılan) bərpa olunmayan kompressiv törəmələridir. Elliptik cümlələr də öz təbiətinə görə kompressivdir, lakin onların mövcudluğunun əsas şərti dildə sinxron səviyyədə fəaliyyət göstərən tam korrelyatın mövcudluğundan ibarətdir. Sıfır işarə diaxron, ellipsis isə sinxron planın hadisələrinə aiddir. Ellipsisi kontekstdə asanlıqla bərpa edilə bilən, düşünülməmiş işarə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Sıfır komponent isə yalnız bərpası mümkün olmayan hallarda özünə yer tutur.

3. Ellipsis danışmaq (diskurs) və ya mətnə düşünülməmiş dil vahidinin buraxılması, sintaktik konstruksiyaların “struktur natamamlığı” Avropa, rus və Azərbaycan dilçiliklərində həm ayrıca qrammatik hadisə kimi, həm də dilin digər faktlarını müşayiət edən hadisə kimi öyrənilmişdir. O, dilin inkişafının iki meyli – qənaət və genişlənmə ilə müəyyən edilir. Dildə qənaət prinsipinin fəaliyyətinin təzahürü dil strukturlarının onlardakı informasiyanı dəyişmədən ixtisar prosesini təmsil edən, sistemli və üslubi baxımdan nişanlanmamış linqvistik kompressiyadır. Ellipsis əsas funksiyası dil vasitələrinə qənaətdən, ayrı-ayrı sözlərin buraxılması hesabına cümlələrin ixtisarından ibarətdir.

4. Mətnin elementləri kimi çıxış edən elliptik konstruksiyalar müəyyən kommunikativ situasiyada işlənərək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müəyyən kommunikativ-praqmatik funksiyaları yerinə yetirir. Buna görə də ellipsis kommunikasiya qabiliyyətli mətnin yaranmasında iştirak edən sintaktik funksiya kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müqayisə olunan dillərin materiallarının təhlili göstərir ki, onların hər birinə qənaət prinsipi xasdır. Təhlil olunan dillərdə ellipsis sadə, tabeli mürəkkəb və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin çərçivəsində müşahidə edilir. Sadə cümlə tərkibində ellipsis ifadəsi bu və ya digər

üzvün – mübtədə və onun tərkibinin, xəbər və ya onun tərkibinin buraxılmasında öz əksini tapır. Ümumilikdə isə ellipsis şifahi danışmaq üçün daha xarakterik hadisədir.

5. Praqmatik cəhətdən ellipsis neytral kateqoriya deyildir. O, müəyyən kommunikativ situasiyada sadəcə işlədilmir, həm də danışanın müəyyən kommunikativ ehtiyaclarına uyğun olaraq dinləyəne təsir göstərmək gücünə malikdir. Dil materiallarının təhlilindən məlum olur ki, elliptik konstruksiyaların semantik strukturunda kommunikativ-funksional mənası sözlərin (cümlələrin) əsas kommunikativ tiplərində əks olunaraq onları zənginləşdirən və ilkin kommunikativ modeli dəyişən məna çalarları məcmusuna malikdir. Ayrı-ayrı elliptik konstruksiyaların praqmatik mənası bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillərə, ilk növbədə, ellipsisin fəaliyyət göstərdiyi cümlənin kommunikativ tipi; ellipsisin struktur-funksional tipi; müəllifin kommunikativ niyyəti (intensiyası); onun (müəllifin – F.Q.) müvafiq perlokutiv effekti almağa yönəlikliyi və s. aiddir.

6. Elliptik frazaların ən əsas vəzifəsi isə cümlə şəklində qısa və lakonik məzmun yaratmaqdır. Anaforik səciyyəli ellipsisdə əvəzetmə mümkündür. Elliptik ifadələr birbaşa psixolinqvistik amil statuslu, bərpası isə şəxsin fon biliyinə və kontekst (konsituasiya) imkanları hesabına dəyişən koqnitiv dəyişənlərdir.

Leksik-qrammatik kateqoriya kimi ellipsis sözlərdə struktur cəhətdən vacib olan komponentin buraxıldığında, deyilmədiyində yaranır. Ellipsisin dildəki əsas funksiyasını onun koqnitiv (mental) əsasıdır. Mətnin tərkibində danışan mənanı yarımçıq qoyaraq, oxucudan fikri tamamlamasını və ya bilavasitə tamamlanmamış fikrin özəyini kontekstdən (və ya kontekstdən kənar) tutmaq birbaşa elliptik konstruksiyalarla əlaqəlidir.

7. Elliptik frazaların ən əsas vəzifəsi cümlə şəklində qısa və lakonik məzmun yaratmaqdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında elliptik ifadə və frazalar daha çoxdur və onlar əksər hallarda ellipsisin sintaktik əsası ilə üst-üstə düşür. Azərbaycan ədəbi nümunələrində buraxılmalar, dildə qənaət faktorunu əsas götürsək, daha çox “primitiv boşluqlar” şəklində yayılır. Buraxılmaların məntiqi bərpası ingilis dilinə nisbətən daha asandır.

8. Ellipsisin sintaksisdə yeri cümlənin sintaktik quruluşunun müəyyənlişməsi və funksionallığının öyrənilməsində labüddür. Sintaktik ellipsis termini məhz cümlənin buraxılmış sintaktik quruluşudur. Müasir dilçilikdə ellipsisin sintaksisdə yeri artıq genişlənir.

Elliptik konstruksiyaların bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənməsi meynonqionizmdən fərqli olaraq, “daha real”, “ağla batan” metaforik ifadələrlə bağlıdır. Bu kimi ifadələr bədii ədəbiyyat daxilində reallığı əks etdirə bilər.

Elliptik ifadələr birbaşa psixolinqvistik amil statusuna malik, bərpası şəxsin dünyagörüşünə və kontekst (situasiya) imkanları hesabına dəyişən koqnitiv dəyişikləndir. Generativ dilçilikdə ellipsis termini bir sıra hadisələrə aid edilir, onların dərk edilən mənası linqvistik formalarla ifadə edilən mənasından daha əhatəlidir.

9. Ellipsis leksik-qrammatik kateqoriyadır. Sintaktik oppozisiyalarda sintaksemlərin işlənməsi elliptik cümlələrlə bağlıdır. Elliptik cümlələrdə buraxılmış cümlə üzvləri sıfır sintaksem statusuna malik olur. Belə sıfır sintaksemlər kontekst daxilində asanlıqla bərpa olunur.

Ellipsisdə əvəzetmə mümkündür; ellipsis anaforik səciyyə daşıyır. Xüsusi konvensional məna ifadə edən praqmatik növ ellipsislər kontekstdən yaranmış və tələffüz olunmayan sintaktik quruluşa malikdir.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müxtəlif dillərdə və janrlarda ellipsisin koqnitiv əsası // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika elmi-praktiki konfrans. – Bakı: – 7 – 8 may, – 2014. – s. 33-36
2. Elliptik konstruksiyaların tədrisində müasir innovativ metodlardan istifadə // “Xarici dillərin tədrisində innovativ metodlardan istifadə yolları”. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı: – 23 fevral, – 2016. – s. 53-55
3. Ellipsis və elliptik konstruksiyaların müasir dilçilikdə yeri və əsası // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (ADU), – 2017. № 1, Cild 8, – s. 92-95
4. Ellipsisin mətdaxili əlaqəlilik vasitəsi kimi Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli təhlili // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. Cild 2, № 1, – s. 122-125
5. İngilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnin başa düşülməsində

- ellipsisin rolu və ondan istifadə qaydaları // “İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici dilin tədrisinin səmərəli yolları”. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 21 aprel, – 2017. – s. 172-174
6. İngilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnin başa düşülməsinə ellipsisin rolu və ondan istifadə qaydaları // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. № 4, – s. 30-34
 7. Ellipsisin funksional-koqnitiv paradıqmadan təhlili // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. Cild 2, № 3, – s. 81-85
 8. Dildə ellipsis və yaddaş problem // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. № 1, – s. 82-86
 9. N.Xomski və onun törəmə qrammatikasında ellipsis anlayışı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 7, – s. 99-104
 10. Müasir dilçilikdə dil vahidləri və onlardan istifadə qaydaları // – Gəncə: GDU-nun Elmi xəbərləri, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2018. № 3, – s. 57-60
 11. Ellipsisin sintaktik fenomen kimi müasir dilçilikdə yeri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2018. № 2 (106), – s. 128-130
 12. Usage opportunities of ellipsis in fiction literature // Labyrinths of Reality, Collection of scientific works (based on materials of the VII International scientific and practical conference, February 14-15, 2020), Monteval: CPM “ASF”, – 2020. Issue 2(7), – p.44-45
 13. Ellipsis in Contemporary Linguistics and its features of economy and correlation // – Алматы: Вестник Казахского Национального Университета имени Аль-Фараби, Серия Филологическая, – 2020. № 1(177), – с. 153-158
 14. Yazılı və şifahi diskursda ellipsisin təsir gücü // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2020. № 1 (113), – s. 170-174

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰ da

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 5.07.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 50 353
Tiraj: 100